

HÁTAM MÖGÖTT

SZÉPE GYÖRGY

1. A *hátam mögött*, *hátad mögött* két sor keveredéseként (szinkronikusan: metszéspontjában) jellemezhető.

2. A *mög* (*még*, *meg* és a régi *mig* 'kb. hát' jelentésű szó két irányban grammatikalizálódott. Egyrészt belőle alakult a *meg-* igekötő, amelyben — csekély kivételtől eltekintve — már nincs jelen a visszafelé mutató mozganata, hanem többé-kevésbé perfectumot, perfectiválást jelöl. Másrészt belőle alakult a helyhatározók rendszerébe beilleszkedő *mögé/mögött*:

„lativus”	„locativus”	„ablativus”
<i>mögé</i>	<i>mögött</i>	– (<i>mögül</i>)
<i>alá</i>	<i>alatt</i>	<i>alól</i>
<i>elé</i>	<i>előtt</i>	<i>elől</i>
<i>mellé</i>	<i>mellett</i>	<i>mellől</i>
<i>fölé</i>	<i>fölött</i>	–

A „lativus”-i és a „locativus”-i alakok képzése világos; a megfelelő ősi (korlátozott) raggal történik. Az „ablativus”-i alakok esetében némi bonyodalmak találhatók; erre visszatérek.

3. A helyhatározók rendszerében a „posterioritas”-t a *hát-* tö segítségével fejezik ki a magyarban:

„lativus”	„locativus”	„ablativus”
<i>hátulra</i>	<i>hátul</i>	<i>hátulról</i>
<i>alulra</i>	<i>alul</i>	<i>alulról</i>
<i>felülre</i>	<i>felül</i>	<i>felülről</i>
<i>kívülre</i>	<i>kívül</i>	<i>kívülről</i>
<i>belülre</i>	<i>belül</i>	<i>belülről</i>
<i>előre</i>	<i>elől</i>	<i>előről</i>

A „locativus”-i jelentésű alakot a történetileg *-l* „ablativus”-i jelentésű rag segítségével képezzük, akárcsak a *hol* esetében. (Szinkronikusan ez az *-l* egy általánosabb térbeli jelentésű szuffixumnak tekinthető.) Mind a „lativus”-i, mind az „ablativus”-i alakok a „locativus”-iból állíthatók elő rendes névszói ragokkal.

4. Az itt rendelkezésemre álló Ország László-féle Magyar-angol szótár (Bp., 1975.⁵) adatai között megtalálható a *hátul* és a *hátulról*, de hiányzik a *hátulra*. Ezen nagyszótár a következő alakokat tartja számon:

„lativus”	„locativus”	„ablativus”
<i>hátulra</i>	<i>hátul</i>	–
<i>alulra</i>	<i>alul</i>	<i>alulról</i>
–	<i>felül</i>	<i>felülről</i>
–	<i>kívül</i>	<i>kívülről</i>
–	<i>belül</i>	<i>belülről</i>
–	<i>elől</i>	<i>előről</i>

A „lativus”-i alakok ott hiányoznak, ahol a „lativus”-i jelentésű „ösi” (egyszótagú) igekötők rendelkezésre állnak.

Hadd jegyezzem meg, hogy az én (nagykörösi) nyelvérzékemben — egy stílusrétegben — hiányzik a szóvégi *-l*; tehát a legutolsó sorozat így fest:

„lativus”	„locativus”	„ablativus”
<i>hátúra</i>	<i>hátú</i>	<i>hátúrú</i>
<i>alúra</i>	<i>alú</i>	<i>alúrú</i>
<i>felüre</i>	<i>felű</i>	<i>felűrű</i>
<i>kívűre</i>	<i>kívű</i>	<i>kívűrű</i>
<i>belűre</i>	<i>belű</i>	<i>belűrű</i>
<i>előre</i>	<i>elű</i>	<i>előrű</i>

Ebben a sorozatban az *előre*-nek is helye van.

5. Ha a határozói és névutói sorok „locativus”-i részét összevetjük, akkor a következőt kapjuk:

határozószók	névutók
<i>hátul</i>	–
–	<i>mögött</i>
<i>alul</i>	<i>alatt</i>
<i>felül</i>	<i>felett</i>
<i>kívül</i>	(-n kívül)
<i>belül</i>	(-n belül)
<i>elől</i>	(előtt)
–	<i>mellett</i>

Nyilvánvaló, hogy a *hátul* és a *mögött* olyan viszonyban lehet egymással, mint az *alul* és az *alatt* (most tekintsünk el a többi alaktól). A *hátul* és

a *mögött* tehát ebből a szempontból — egymást kiegészítő (suppletiv) viszonyban áll egymással. Ennek a feltétele egyszerűen úgy adható meg, hogy suppletiv viszonyban áll egymással két *tő*, amelyből nem képezhető azonos származék. (Nem tévedés: a szinkroniában a *mög-* → *mögött* és a *hát* → *hátnál* viszonya képzésnek fogható fel.)

6. A névutó személyre utaló toldalékkal látható el. (Ez az, amit diakrón szempontból „birtokos személyragozott névutó”-nak neveznek.)

Az anyanyelvét leírónak módjában áll saját nyelvérzéke révén látszólag érdektelen részleteket is ellenőrizni. Így például elkezdtem „ragozni” a névutókat; mit lehet tudni: hátha akad olyan alak, amelyet nem mondanék, vagy amelyet inkább másként mondanék. A *mögöttem*, *mögötted* stb. sor minden tagja mondható ezen próba szerint, tehát „jó” alakokból áll. (Ettől független az, hogy épp Nagykőrösön a *megesz* ige bizonyos alakjaival homofón viszonyban áll ez a sor.) Mégsem voltak ezek az alakok nagyon „otthonosan” hangzók.

Ha jól emlékszem, akkor Nagykőrösön annak idején a *mögöttem*, *mögötted* helyett inkább azt használták, hogy *hátam mögött*, *hátaid mögött* stb.

7. A *hátam mögött* stb. természetesen morfológiai szempontból nem tekinthető a *hátnál* és a *mögött* kombinációjának; lexikai szempontból azonban annak is tekinthető.

Hasonló kiterjesztett formát találtam még, amelyben a névutó egy hasonló jelentésű főnévvel került kapcsolatba: *hátam mögött*, *fejem fölött*, *szemem előtt*, *orrom előtt*, *lábam alatt*.

Ezek természetesen oppozícióban is állhatnak az egyszerű névutói formával; kétségtelen, hogy a *fölött* mást jelent (általánosabb jelentésű), mint a *fejem fölött*. A névutó és a névutós szerkezet különbsége a következő parafrázissal adható vissza:

névutós szerkezet

hátam mögött
fejem fölött
szemem előtt
orrom előtt
lábam alatt

parafrázisa

‘közvetlenül *mögöttem*’
‘közvetlenül *fölöttem*’
‘közvetlenül *előttem*’
‘közvetlenül *előttem*’
‘közvetlenül *alattam*’

Mind az öt névutós szerkezetnek egy testrésznév a főtagja: az egyszerű névutó jelentéséhez képest a többletjelentésük a ‘közvetlenség’ jelentéselemének segítségével írható le.

8. A folyamat történeti értelmezése nem érdektelen. Néhány analógiát is találtam. Ezeket másutt mutatom majd be. Röviden arról van szó, hogy voltaképpen valamiféle ismétlődésnek is felfogható ez a jelenség nyelvtörténeti szempontból; egy adott nyelven belül grammatikalizálódott (vagyis jelentés szempontjából szabványosodott) elemet „megerősít” egy hasonló jelentésű másik elem.

Ebből a szempontból közömbös, hogy több nyelvben is megtalálható-e avagy nem az egyszerű vagy a bővült alak. Ha szomszédos nyelvek esetében párhuzamosság található ebben a tekintetben, akkor az külön vizsgálati téma.

Annyi biztos, hogy a *hátam mögött* és hasonló társai arra is rávilágítanak, hogy a magyarban hosszú történeti időszakon át a testrészeknek megmaradt a térbeli viszonyításban betöltött szerepük.